

գործին անուշագիր գիւղացիները պատճառով. որքան էլ սակաւ լինին այսպիսի անպէտք խոտերը՝ այնու ամենայնիւ նոցանից իւրաքանչիւրը խլում է հացարոյսերից մի որոշ տեղ և արգելում է նորան ազատ կերպով աճել, որովհետեւ ինչպէս հացարոյսերին, այնպէս և բոլոր միւս բոյսերին հարկաւոր է խոնաւութիւն և սնունդ. Գիւղացոց ուժասպառ եղած վարելահողերի մէջ գտնուած սնունդը հացարոյսերին անգամ չի բաւէ, ուր մնաց օտար և անպէտք բոյսերին, Անպէտք խոտեր կարող են յառաջ գալ նաեւ վատ աղբից և ակօսակներն ու միջակները չքանդելուց, բայց ամենից շատ ի հարկէ, հացարոյսերի սերմերի մէջ եղած աղբից, Գիւղացիներից շատերը բոլորովին չեն հաւատում այդ բանին, նոքա ասում են, որ դաշտում խոտերի սերմերն անյայտ կերպով են յառաջ գալիս՝ «սարեւր» է այդ: Որպէս թէ հացարոյսերի սերմերը ամեն տարի նոյնն են լինում, իսկ օտար խոտեր դաշտերում մի տարի շատ է աճում, միւս տարի ընդհակառակը, շատ քիչ, Բացի դրանից մի տարի չորային լինելու պատճառով երեւան է գալիս մի այլ բոյս, իսկ միւս տարի խոնաւութեան պատճառով մի ուրիշը, Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ գիւղացոց համար աղբոտ սերմացուն այսպիսի հանգամանքներում ոչ մի վնասակար դեր չի կարող խաղալ, Բայց սխալ է այդ, Այս բանը կարելի է բացատրել շատ պարզ կերպով, Չանազան տեսակի անպէտք խոտեր սիրում են զանազան եղանակներ, նոցանից մի քանիսը արագ կերպով աճում են, երբ ամառը խոնաւ է լինում, միւսները կարող են յառաջ գալ նաեւ ամառուայ չոր եղանակին, Այդ վնասակար խոտերի սերմերը հացարոյսերի սերմերի հետ միասին ընկնելով հողի մէջ, կարող է պատահել, որ առանց բուսնելու, երկար ժամանակ պասկած մընան, երբեմն էլ կարող են ամբողջ տարիներով անվնաս մնալ իւրեանց որրանում, իսկ յետոյ, յանկարծ, մի օր յարմար եղանակին բոլորը միասին միանգամից գլուխ կբարձրացնեն և գուրս կգան:

Այս բոլորից արդէն կարելի է եզրակացնել, որ հացարոյսերի սերմերի մէջ եղած վնասակար բոյսերի սերմերը միշտ նուազեցնում են բերքը, և միշտ ստիպուած այդպիսի աղբոտ սերմերը սովորականից խիտ են ցանում:

(Իւր շարունակում է)

Գ. Դ.

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ

(Շարունակութիւն) *

Գ. Բառի սկիզբը.

Ե բառերու սկիզբը կը կրէ հետեւեալ ձայնափոխութիւնները.

1. Նախ կը վերածուի յէ (յե) վանկին. այս մասին եղած ամբողջական օրինակներն են՝ յեզեր՝ եզն. յեխէ կամ յեխցի՝ եկեղեցի. յերխոթոս՝ եպիսկոպոս. յես՝ ես. յերեց կամ յրեկ՝ երէկ. յերգիմի՝ երկինք. յերգիր՝ երկիր:

Ե-ի այս ձևափոխութիւնը՝ որ նոյն է մեր արդի երկու գրական բարբառներուն նախատառ ե-ի արտասանութեան հետ, ծագած պիտի լինի հետեւեալ եղանակով:

Մի քանի հայ բարբառներու մէջ (այսպէս Մուշի, Ալաշկերտի, Սուշավայի) բառամէջի շեշտեալ կամ նաեւ անշեշտ ե-ը ստացած է երկբարբառային իւ հնչումը: Տարախոյս չկայ որ Ղարաբաղի բարբառին, ինչպէս նաեւ մեր երկու գրական լեզուներուն ծնունդ տուող մայր բարբառներուն մէջ՝ նախաձայն ե-ը ի սկզբան ունէր այս երկբարբառային իւ արտասանութիւնը՝ որ հենց սկզբնաձայն լինելուն համար հեաղհեաթ թանձրանալով վերածուած է յէ միափոխին:

Ե-ի այս փոխութեան հետ ուղիղ համեմատական է զրաբարի նախատառ ո ձայնին ձևափոխութիւնը, որ արդի երկու գրական լեզուներուն մէջ վերածուած է վօ, իսկ Ղարաբաղի բարբառին մէջ՝ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, վրէ հնչման: Մի քանի հայ բարբառներու մէջ (այսպէս Մուշի, Ալաշկերտի, —նաեւ Սեբաստիոյ, Եւդոկիոյ ևլի) ինչպէս որ բառամէջի շեշտեալ կամ նաեւ անշեշտ ե-ը ստացած է երկբարբառային իւ հնչումը, նոյնպէս նաեւ նոյն դիպքով ո ձայնը վերածուած է երկբարբառային ու կամ ուէ հնչման: Ե ձայնին պէս նախատառ ո-ն ալ Ղարաբաղի բարբառին նախնական վիճակին մէջ ուէ, իսկ մեր գրականները ծնող մայր բարբառին մէջ ուօ հնչումն ունեցած ըլլալու էր. որոնք հեաղհեաթ թանձրանալով յետոյ ծընունդ տուին վրէ և վօ ձևերուն:

Ե—յէ ձայնափոխութեան ընթացքը որոշելով կը պարզուի նաեւ Ղարաբաղի բարբառին ա—յէ ձայնաշրջութեան, որու վրայ խօսած ենք ար-

գէն էջ 459, ընթացքը: Ա. ք յե-ի են փոխած յեղծնէյ՝ աղաւնի, յիսնի՝ յաղթել, յիսն՝ աղտ, յիսնոս՝ աղտոտ, յիսի՝ արժել, յիսի՝ աշել (գւռաշել) ձևերը, Ա ձայնն ասոնց մէջ անցած պիտի լինի ուրեմն ա—ի—ի—յէ—յէ շրջաններէն. որով վերիններուն նախնական ձևերն են՝ աղս==*աիս==* եիս==*իիս==*իիս. նոյնը իմանալ նաև միւսներուն համար:

2. Վերի ձևերուն մէջ յէ ձայնը միշտ շեշտեալ էր: Ըսցի յերկնորս՝ և յեղծնէյ անկանոն բառերէն: Եւր յէ շեշտէ առաջ գտնուի շեշտագրութեան ընդհանուր կանոնին համաձայն կը վերածուի յը ձևին: Ըստ այսմ յըիկ՝ երէկ և յըլի՝ եղան՝ կուգան նախաւոր *յեիկ և *յեղի ձևերէն: Ասոր համեմատ ալ վերի յերկնորս և յեղծնէյ բառերուն ուղիղ և կանոնաւոր ձևը պիտի լինէր *յըրկնորս և *յըղծնէյ:

3. Ե-ը ա-ի են վերածած անկար՝ երկաթ, անկամբ՝ երկանք, անկար՝ եղբայր և անգ՝ երազ բառերը. վերջինը Թաղոս գիւղի բարբառով կ'ըսուի տազ. որով և==ա:

4. Ե վերածուած է իւ ձևին հետեւեալ բառերուն մէջ. խորիմը կամ խորումը՝ երգումն, խորիցի կամ բրիցի՝ երեկոյ: Իսկ նոյն իւ ձայնին վրայ նախաւոր շուշ մըն ալ աւելցուցած է հիւր՝ երգ, երգիչ:

5. Արդէն խօսած ենք վերը էջ 27 թէ երկաթանի բառերու մէջ յաջորդական երկու ե-երէն առաջինը կը վերածուի ի ձայնին. յիշուած օրինակներէն այս տեղ կը վերաբերին՝ իրս՝ երես, իրե՛ք՝ երեք, իփի՛լ՝ եփել: Ե-ը ի-ի վերածած է նաև իփ՝ եփ: Իսկ այս ի ձայնին վրայ նոյնպէս նախաւոր հ շուշն աւելցնելով՝ հիք կամ հիքի՝ երբ:

6. Ե եղած է Է երկու՝ երկայն և երկու՝ երկու բառերուն մէջ. Է-ի յաւելուածով նաև հէրհի՛ք՝ երկնջ:

7. Հեշտագրութեան ընդհանուր կանոնին համաձայն բառակիցքի ե-ը ի ձայնին են վերածած Աւարաբաղի հետեւեալ ձևերը. բրիցի (կամ խրիցի)՝ երեկոյ, բրսուն՝ երեսուն, բրվի՛լ՝ երեալ, բրկնցրնէ՛լ՝ երկայնացուցանել. ընկրակ կամ հ շուշն յիւ յաւելմամբ հրկրակ՝ երանի (փխ. *բանիկ):

8. Նախատառ ե-ը ըստըստին կորսնցուցած են դիյը՝ եղունգ, բիլ՝ երախ, իմիս՝ երեկոյ բառերը:

9. Ե ձայնն իւր նախատառ երկու բառի մէջ միայն կը պատահին Աւարաբաղի բարբառին մէջ. այն է հի՛յ՝ էգ և է՛յ՝ էշ, որոնք նոյն ձայնաւորն անփոփոխ պահած են:

Դ. Բառի վերջը.

Երկար չպիտի լինի խօսել այս մասին: օրի-

նակներու չափազանց սակաւութեան պատճառով: Բառաւորները Է կը գտնենք միայն երկու օրինակի մէջ. այն է քա՛ն թէ շողկապը. և զրբիցի կամ կըրիկի՝ կերակէ: Է==ա և Է==ի ձայնափոխութեանց մասին տես վերը:

Ը

1. Ը բառի սկիզբը կը պատահի միայն հրեգէր՝ ընկեր ձևին մէջ՝ որ նախաշունչ հ մը աւելցուցած է:

2. Բառի մէջ պատահած անգիւր ք-երը համաձայն են գրական արտասանութեան. օր. կըրգի՛ գգել, պըրխն՝ քըննծ, պըրի՛ք՝ բլիթ, անքիս՝ ասօղ, կըրիս կամ կըրիսի՛ գլուխ, մըգըրիկ՝ մըգըրտել ևն:

3. Բառամէջի այս անգիւր ղ ձայնը երբեմն իր նախորդ կամ յաջորդ ձայնաւորին աղղեցութեան տակ կը վերածուի իւ, ու, օ, ի, քի, Է ձևերուն. օր. պո՛սո՛ կամ պո՛սո՛ս՝ բո՛սո՛ (մեծաբո՛սի խողակ), կո՛ւկո՛ կկու, գիւրից՝ զըրց, մի՛մի՛ ձձի, մըրւայ կամ մըրմի՛ ձրադ, մըրիլ կամ միմիլ՝ ննջել, վըրկիկո՛սոկը, անքի՛ք՝ տազը, կո՛րկ՝ կրեայ, պիցիւր՝ կամ Թաղոս գիւղի բարբառով պիցուր, իսկ Գորիս պո՛ցը՝ բարձր, արխիշիւ՝ արջու՛մ (թուրքահանէն):

4. Աւելի բաղաձայնի յաւելման կամ ներգաշնակութեան պատճառաւ ք աւելցուած է ըլլանքալ՝ նապատաղ, հըպմալ՝ պարալ, քմըրքի՛լ թմըլ, խըրիփո կամ խըրիփո՛ հարբուխ, հրիշքալ՝ հրեշտակ, պըգըրմալ՝ բարձրանալ, խըմմըմ համ՝ խանձրահամ, իսանիլ՝ սատակել բառերուն մէջ. — նոյնպէս ք է աւելցած փոխը՝ փուքս, անք՝ տէր, մի՛մը՝ օձ, կո՛ւպը՝ կուպը ձևերուն ծայրը: Իսկ աստ՝ տասն, միսը՝ եօթն, յիգըր՝ եղն, ծոնը՝ դուռն ևն բառերու ք մը վերջաւորութեան մասին տես այս գլխուն և հաւանածին մէջ:

Ի

Գրաբարի ի ձայնին Աւարաբաղի բարբառին մէջ կրած ձևափոխութիւնները հետեւեալներն են.

Ա. Ի շեշտի տեսակէտով

1. Անփոփոխ մնացած գրաբարի միավանկ բառերուն մէջ՝ մինչև իսկ բազմավանկի վերածուած ժամանակ. օր. իք՝ քիթ, ցից՝ ցեց, մըր՝ մի, իմիք՝ լնքն, իմիք՝ լն, իմիք՝ լնն: — ձձի՛ք բառն է միայն որ միմի ձևին վերածուելով տեղափոխած է իւր շեշտը:

2. Բազմավանկ բառերու շեշտեալ ի վերածուած անշեշտի. օր. փմիկն՝ փոխնիք, անք՝

8. Ի—օ. միայն *fratres*՝ քրոնք և զափ՝ վե-
շապ բառերուն մէջ:

9. Ի—ա. այս ալ մուսնա՝ մասանի և բրմն-
դի՝ թիթեռնիկ ձևերուն մէջ միայն:

10. Աւելորդ Ի մտած է ճիճի՝ ճճի բառին
մէջ:

11. Մի քանի բառերու ծայրն աւելցուած է
րե կամ ք մտքը՝ որոնք անշուշտ նախնական Ի-ի
մը ձևափոխութիւններն են. այս յաւելուածն
ուշին՝ մօռք՝ մօռ. պնայր՝ պնայ. ըշիրնայր՝ աշ-
քակապ. բրմնդի՝ թիթեռնիկ—խփի՝ խուփ. ըրիկ՝
երէկ՝ ծիխ՝ ձախ. մօրկ՝ մօր (եւակ):—նայն ք յա-
ւելուածը բառի մէջ կճկակ՝ կճկակ:

(Պէշ ք—նայն—)

Հրաշխայ Ե. Աճառեան

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵԳԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Gölzer. Die Genesis der byzantinischen
Themenverfassung, Leipzig, 1899. Verl.
Teubner.

Ուսուցչապետ Գիւլյեյրի անունը անյայտ
չէ նոյն իսկ մեր միջակ ընթերցողներին. իրա-
ւամբ նա հաշակ է վայելում Եւրոպայի սա-
կաւաթիւ հայազէտների մէջ: Բաղմամբիւ են
նորա զիտնական երկերը, բայց մեզ համար
նշանակութիւն ունին յարգելի ուսուցչապետի
այն գործերը, որ մեր աղքատիկ հայագիտա-
թեանն են վերաբերում: Ուսուցչապետ Գիւ-
լյեյրի հայագիտական գրուածքները հետեւեալ-
ներն են 1) Die Anfänge der armenischen
Kirche—Հայոց եկեղեցու սկզբնաւորութիւնը
1895 թ. 2) Zur armenischen Götterlehre
2) Real-Encyclopädie հանրահաշակ աստուա-
ծարանական բառարանի Armenien յօդուածը.
4) Sextus Iulius Africanus und die byzanti-
nische Chronographie I Theil u. II Theil 1.
Abtheil. Leipzig, B. G. Teubner 1880—1885.
II Theil 2 Abt. Leipz. I. C. Hinrichs 1898*:
Մեզ համար առանձին նշանակութիւն ունի

այս երկի երկրորդ մասի երկրորդ բաժինը, որ
ասորա-հայկական ժամանակագիրներին է վե-
րաբերում: այսինքն Միքայէլ Ասորի, Մար-
Սողմոն ԺԳ զարու, Ստեփաննոս Տարօնեցի
Ասորիկ, Սամուէլ Անեցի, Վարդան մեծ և
Միսիթար Այրիվանեցի վերջապէս ներկայ
գիրքը, որ թէև ամբողջապէս հայագիտական
չէ, բայց մեծ կապ և նշանակութիւն ունի
նաև Հայոց պատմութեան համար:

Հեղինակը այս զբոսով կամենում է բիւ-
զանդական զինուորական թեմերի բաժանման
նկարագիրը ապա իւր սկզբնաւորութեան ժա-
մանակներում: Թէև այս նիւթը ուսումնա-
սիրութեան առարկայ է եղել և ուրիշ զիտ-
նականների կողմից, որպիսին Enlay, Rambaud,
Ramsay, Schlumberger, Bury և մանաւանդ
Ֆրանսիացի զիտնական Diehl,** բայց այս բո-
լոր զիտնականները օգտուել են միայն Թ. և
Ժ. զարու աղբիւրներից, զինուորապէս կոս-
տանդին Ժիրանաճնից, անտես անելով Ը.
զարու յունական և ապա արաբական աղ-
բիւրները: Հեղինակը վերջին աղբիւրներն ևս
ուշագրութեան առնելով, մի նոր և լիակա-
կատար ուսումնասիրութիւն է տալիս:

Հեղինակը նախ պարզում է Եռաստիւնիա-
նոս մեծի (527—565) օրով կատարուած փո-
փոխութիւնները: Դիոկղետիանոս և Կոստան-
զին մեծ, հռոմէական պետութեան նոր կազ-
մակերպութիւն տուող կայսրները, այն ինչ
զինուորական և քաղաքական հաստատու-
թիւնները բաժանել էին միմեանցից, Եռա-
ստիւնիանոս ընդհակառակն քաղաքական ընդհ-
պաշտօնիային զինուորական իրաւունքներ ևս
տուեց: Եզրիպտոսի կուսակալը մի և նոյն ժա-
մանակ զինուորական պետն էր նահանգի, որ
600 հոգուց բաղկացած մի զօրագունդ ունէր
իւր ձեռքի տակ, խառնաշառ Աղեքսանդրիայի
մէջ խաղաղութիւն պահելու համար: Պատմա-
կան մի երեւոյթ, որ աւելի ընդարձակ կերպով
տեղի է ունենում Թ. զարում, երբ զինուո-
րական թեմերը նոր կազմակերպութիւն են
ստանում: Սակայն զինուորական թեմերի
բաժանման համար շատ աւելի կարևոր նշա-

* Առաջին երկուսը քաղցնանում են հայերէն.

** L'origine du régime des Thèmes dans l'em-
pire Byzantin, Paris, 1896.